

Драга МАСТИЛОВИЋ*

**ХЕРЦЕГОВАЧКИ БАТАЉОН ЦРНОГОРСКЕ ВОЈСКЕ
У ИТАЛИЈИ ПРЕМА СВЈЕДОЧЕЊИМА
ПОВРАТНИКА ИЗ ГАЕТЕ**

ABSTRACT: Although there is an enormous literature and numerous volumes of historical material on Montenegro Outlaw Movement, after the First World War, and on Montenegrin army in Italy, there are still some gaps and unanswered questions regarding this topic. One of these gaps is the participation of the Herzegovinians and Bosnians in the Montenegrin legion in Gaeta, and their motives or reasons for joining the fight for dynastic rights of dethroned Montenegrin leader. According to the statements of the returnees to the Kingdom of SHS in the March of 1921, we can see how they reached Gaeta and understand the relations between the officers and the soldiers in the military camp. Besides, their statements provide valuable facts on suffering of the subjects of the newly formed Kingdom of SHS in the Italian camps, after the First World War.

KEY WORDS: *Montenegrin army in Italy, Herzegovinians, Bosnians, Gaeta*

Околности око стварања црногорске војске у Италији, послје Првог свјетског рата, у науци су већ прилично истражене и свестрано освијетљене. Обимне студије и читави томови историјских докумената омогућавају данас историчарима прилично јасан увид у начин на који је формирана та војска, улогу страних фактора, посебно Италије, у њеном стварању и издржавању, акције које је изводила у самој земљи и слично. Науци је, такође, позната чињеница да је у саставу црногорске војске у Италији постојао и батаљон састављен од бивших аустро-

* Ауторка је доцент на на Катедри за историју Филозофског факултета у Источном Сарајеву.

угарских поданика, највише Херцеговаца и Босанаца, који су 1918. године допали италијанског ропства. Тим „Херцеговачким батаљоном“, како су га неслужбено називали, командовао је мајор бивше црногорске војске, Херцеговац, Владо Зимоњић. Међутим, улажући огромне напоре у истраживање обимне архивске грађе о овом питању, историчари су углавном стављали акценат на политичке конотације овог покрета, мање се занимајући шта су радили и како су живјели војници у црногорским логорима у Италији. Још мање им је привлачило пажњу питање Херцеговаца, Босанаца, Бокелја и Далматинаца који су се нашли у саставу те војске, њихова бројност, начини на које су доспјели тамо и прије свега шта их је мотивисало или приморало да се боре за династичка права свргнутог црногорског владара. На тај начин, намјерно или случајно, остала је једна крупна историографска бјелина у проучавању црногорске војске у егзилу 1918-1921. године, чије свестрано истраживање несумњиво може бацити и понеки нови млаз научне свјетлости на ово питање.

Традиционално јаке везе Херцеговине са Црном Гором, могле би можда на први поглед дати логично објашњење за евентуалну жељу неких Херцеговаца да се боре за права краља Николе. То се прије свега односи на оне Херцеговце који су под утицајем разних друштвено-историјских потреса, као што су били, на примјер, анексија Босне и Херцеговине 1908. године или балкански ратови, бјежали у Црну Гору, гдје су завршили војне школе и као црногорски официри положили заклетву на вјерност црногорском владару. Међутим, чињеница је да је у црногорској војсци у Италији, осим Херцеговаца, био и велики број Босанаца, а у мањем броју и Бокелја и Далматинаца. Стога изгледа логично поставити питање зашто би неко из Рогатице, Трнова, Босанског Петровца, Гламоча или чак Бихаћа, послје вишегодишњег ратовања или робовања по разним логорима, умјесто да се врати кући и породици, имао жељу да се у егзилу бори за краља Николу и независну Црну Гору. Изјаве које су неки од њих давали на саслушањима код Полицијске дирекције, те окружних и среских начелстава у Босни и Херцеговини, приликом повратка у земљу, откривају нам позадину њиховог доласка у црногорске логоре у Италији, као и стање које је владало међу црногорским официрима и војницима у тим логорима. Да су њихови искази у доброј мјери поуздани, може се закључити и по томе што су их давали у различито вријеме и на међусобно прилично удаљеним локацијама, а да су им при томе, искази били скоро идентични.

Као што је већ речено, из раније обимне литературе не може се пуно тога конкретног сазнати о Херцеговцима и Босанцима у Гаети, а прије свега о начину на који су они уопште доспјели тамо. Тако, на

примјер, Шербо Растодер, у својој обимној студији *Црна Гора у егзилу 1918-1925*, о том питању каже: „Пропаганда за одлазак у црногорску војску, уз италијанску подршку, вршена је и међу југословенским заробљеницима у логорима у Италији, који су ту доспјели као бивши аустроугарски војници. Највећи такав логор налазио се у Асинари. Овим заробљеницима говорено је да не постоји *Југославија, већ само Црна Гора под династијом Николе I.*“¹ Димитрије – Димо Вујовић, позивајући се на документе црногорске емигрантске провенијенције, о начину доласка Херцеговаца и Босанаца у Гаету, констатује: „У заједници са Италијанима, влада краља Николе је повела акцију међу бившим аустроугарским заробљеницима, родом из Херцеговине и других крајева, који су се још налазили у италијанским логорима, да се пријаве за црногорску војску. Ускоро се 255 њих одазвало овоме позиву, па су и они пребачени у Гаету. Тако се број црногорске војске нагло повећао.“² Из ових, скоро успутних и прилично површних констатација једино би се дало закључити да су се Херцеговци, али и Босанци, добровољно јављали да приступе црногорској војсци у Италији и то, као што видимо, у приличном броју.

Истина је да су гро црногорске легије у Италији чинили официри бивше црногорске војске, безусловно одани краљу Николи и његовим династичким правима. Међутим, дубљом анализом појединих историјских докумената врло брзо постаје јасно да је један дио, прије свега војника, посебно у Гаети, био тамо преваром, а у неким случајевима и силом доведен од Италијана и силом задржаван од црногорских официра. То се, прије свега, односи на Херцеговце и Босанце, који су се у Гаети нашли као бивши аустроугарски заробљеници, а којима италијанске војне власти нису дозвољавале повратак у новостворену Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца, већ су их депортовали у Италију. Таквих примјера није било мало, што се најјасније види из изјава повратника из Гаете 1921. године. Неки од њих, као на примјер група Саве Пржуља из Доброг Поља код Трнова, била је од Италијана директно спроведена у Гаету,³ док су друге врбовали црногорски официри по италијанским ло-

¹ Šerbo Rastoder, *Crna Gora u egzilu 1918-1925*, Podgorica 2004, 111.

² Др Димитрије – Димо Вујовић, *Уједињење Црне Горе и Србије*, Титоград 1962, 423.

³ Архив Босне и Херцеговине (даље: АБиХ), фонд: Земаљска влада за Босну и Херцеговину (даље: ЗВЦ), пов. бр. 254/21 (Изјава Саве Пржуља дата на саслушању у Котарском уреду у Сарајеву, 12. маја 1921. године). Саво Пржуљ из Доброг Поља код Трнова, изјавио је на саслушању код Котарског уреда у Сарајеву, 12. маја 1921. године, да је приликом повлачења црногорске војске из његовог села 1914. године са цијелом породицом био одведен у Црну Гору, али је послвије капитулације био заробљен од стране аустроугарске војске и протјеран у логор у Мађарску. Одатле је мобилисан 1916. године у аустроугарску војску, да би 1918. године, на италијанском фронту био

горима. Занимљиво је да су Италијани пуштали из ропства прво Мађаре и Нијемце, а затим Румуне, док су Босанце, Херцеговце и Хрвате, оставили задње у логорима.⁴ Неки од тих италијанских заробљеника преживљавали су праву голготу прије него би доспјели до црногорског логора у Гаети. Тако је, на примјер, група заробљеника у којој су се налазили Сава и Спасо Драгић, те Ђуро Зорић из Босанског Петровца, последице заробљавања на Пијави 1918. године, прво одведена у Верону, а затим у Тирол гдје су радили тешке физичке послове током зимских мјесеци 1919. године. У прољеће 1919. године поново су враћени у Италију, у логор Барлета, гдје су масовно умирали од глади и тифуса. О томе Арсо Тадић из Чајничка свједочи: „Ја сам са осталом војском заробљен био по талијанској војсци дана 3. 11 [1]918. на Периђину код Тријента. Кад су нас заробили, одвели су нас код Вероне у заробљенички логор. Туј смо остали око 2 мјесеца, а онда [су] нас превели у Пијаву да радимо. Туј су нас једног дана позвали да се исказемо: „Ко је Србин, нека се јави, па ће ићи сваки кући.“ Ми смо се Срби јавили, а они нас одведоше у Барлету тврђаву, гђе нас затворише. Туј смо остали 3 мј[есеца] и 11 дана и напатили се грозних мука и невоља. Одатле су нас провели на острво „Асинаро“ где смо били одсечени од читавог света, а наше су патње биле страшне.“⁵ Према свједочењу Ђорђа Зорића, у логору Барлета помрла је половина од укупно 18.000 заробљеника.⁶ У јесен те године Италијани су почели да пуштају из логора Нијемце и Мађаре, док Југословенима то није било дозвољено, већ им је тражено по 30 динара да буду писани као Нијемци или Мађари. На тај начин они су једино могли да се домогну слободе. Како највећи број њих није имао тај новац, они су препуштени на вољу црногорској емигрантској влади. Истине ради, треба рећи да ни сви бивши црногорски војници нису добровољно отишли у Гаету, о чему свједоче Мирко Радоичић⁷ и Новица Гаговић из Пиве. Радоичића

заробљен. Умјесто да га пуште да иде кући, Италијани су, њега и остале заробљене Херцеговце и Босанце, сакупили, пописали и опремили, а затим их умјесто кући одвели у црногорски логор у Гаету (Исто).

⁴ Исто.

⁵ АБиХ, ЗВС₂, пов. бр. 371/21 (Изјава Арса Тадића дата на саслушању у Среском начелству у Чајничу 26. марта 1921. године).

⁶ АБиХ, ЗВС₂, пов. бр. 254/21. (Изјава Ђуро Зорића дата на саслушању у Жандармеријској станици Крњеуша 28. априла 1921. године).

⁷ У документу се његово презиме стално пише као Радојчић, вјероватно грешком онога ко је записивао његов исказ, али се на крају документа сасвим јасно види својеручни потпис, гдје пише Радоичић. Исто тако, у појединим исказима је помијешана екавица и ијекавица, опет зависно од тога одакле је био чиновник који је записивао исказе, а при цитирању, у овом раду, навођено је дословно онако како пише у оригиналном документу. Исправљане су само очигледне грешке у куцању, па се због тога у цитатима може наћи доста архаичних израза и граматичких некоректности.

је новембра 1915. године код Пљеваља заробила аустроугарска војска и све вријеме до 1918. године провео је у аустроугарском ропству, да би га октобра 1918. године заробили Италијани на тиролској граници. О својој даљој судбини, он каже: „Од Талијана били смо одпремљени нас око 150 што из аустријског што из њемачког заробљеништва у Гаету. Ту смо били постављени под командом капетана Милана Крљевића,⁸ родом Црногорца, али од 20 година у српској војсци. Он се је нама приказивао неутралан и објективан. За наше народно уједињење ми сазнадосмо тек око Ђурђева дана 1919. кад су почели долазити из Црне Горе неки бунтовници, најме присташе краља Николе. Ми смо одмах из почетка жудили да се вратимо својим кућама али су нам преко талијанске полиције присташе Николине онемогућавали повратак. Наше вође затварали су чак и у тамнице тврђаве одакле нису могли да дођу у везу са осталим истомишљеницима.“⁹ Случајева бјекства било је још приликом окупљања црногорских војника у селу Каве код Рима, а марта 1919. године избила је и побуна међу војницима који нису хтјели да иду у Гаету. Њих су италијански војници стражарно спровели у Гаету.¹⁰

Прва група од 225 Херцеговаца и Босанаца, она коју помиње и Димо Вујовић, доведена је у Гаету крајем јесени 1919. године из логора Чивитабекија (Civitavecchia) или „Ћивита-Вехаја“,¹¹ како га називају сами логорашаи. Прије тога, ови заробљеници су пребачени из логора Барлета у логор Асинаро, мало острво покрај Сицилије, који је према свједочењима преживјелих био најстрашнији од свих италијанских логора у којима су робовали поданици Краљевине СХС, послје Првог свјетског рата. У овом логору владало је ужасно стање па су логорашаи масовно умирали од глади и болести. О томе, на сљедећи начин, свједочи Стево Панић, логораш из Рогатице: „... ту смо ми лежали под шаторима а добили смо само по једну деку [...] ту смо лежали као марва без икакве његе, једино што је био један заробљени аустријски лијечник у логору, ну слабо се за нас бринуо, јер није имао лијекова. Добивали смо око 250 грама круха и што какве чорбе у којој би се могао видети каткада и макарон. Ту је наших људи Југословена око 40.000 угинуло од болести, глади и голотиње. На отоку су три гробља, којих триста метара широких и дугих, то је по 90 хиљада четворних метара, а над улазом пише колико је заробљеника покопано, те с тога смо могли срчунати

⁸ У документима се свугдје именује као Крљевић, а такође и код Димовића, док код Растодера стоји Краљевић.

⁹ АБиХ, ЗВС, пов. бр. 279/21 (Изјава Гојка Радоичића из Пиве дата у Полицијској дирекцији у Сарајеву 24. марта 1921. године).

¹⁰ Д. Вујовић, *Уједињење Црне Горе и Србије*, 417.

¹¹ Исто тако, повратници мјесто Гаета уредно именују као Гајета, па у цитатима тај термин, такође, није мијењан.

горњи број мртвих.¹² А како су се преживјели сужњи из Асинара нашли у логору Чивитабекија, описује Арсо Тадић из среза Чајничке, на следећи начин: „У овом су нас логору тал[ијански] официри неколико пута позивали ко хоће да се упише у Црног[орску] војску. Мени се чини да се нитко, ни једанпут није пријавио. Онда једно јутро, неки ордонанц из тал[ијанске] канцеларије завика „Босанци и Херцеговци да дођу да се сви пишу, да иду кући.“ Ми смо поново упитали: Зашто да се пишемо, а опет нам рекоше да ћемо кући ићи, јер нас Италија неће више да храни. Ми смо се тада сви потписали у канцеларији, а могло нас је бити 225 момака, све Босанца и Херцеговца, те нешто Бокелја Срба. Одавде су нас паробродом превезли у „Тивито-Вехају“ где смо остали 17 дана.¹³ У овај логор убрзо су почели да пристижу црногорски емисари, а судбину ових сужњева Италијани су просто предали у њихове руке. Први је међу њих дошао у цивилном одијелу Вуле Кривокапић и према свједочењу Стева Панића из Рогатице, убјеђивао их да иду у Гаету „јер је Србство уједињено и то је споразум са Београдом, да се тим начином, уз Црногорце избавимо, јер да Италија није споразумна да Југословени иду кући, пошто не дају Италији Фиуме.“¹⁴ Околности око доласка из заробљеничког логора Чивитабекија у Гаету, Крсто Томић из чајничког среза, који је био заробљен на фронту код Трента 1918. године, описује на следећи начин: „До мало дана дошао је међу нас црног[орски] капетан (имена му не знам), па нас је известио да ћемо кроз неколико дана бити пуштени и отпућени нашим кућама, јер вели сада су Србија и Црна Гора једно. Ну да неби овако јадно изгледали, рекао нам је да ће нас сада превести у Гајету, да се поправимо и обучемо, а има тамо још много Срба из Босне и Херцеговине и других места. Одвели су нас у Гајету. Кад смо дошли тамо у логору су били сами Црногорци а од наших нитко није био. Нас су посебно сместили, а било нас је око 225 особа.“¹⁵ Црногорски официр који је дошао у логор да их води у Гаету, звао се Лазар Томовић. Према свједочењу Арса Тадића, он је стално долазио међу Херцеговце, а међу Босанце није никада хтио, све док ови нису сами одредили двојицу својих представника, Крста Калабу и Ђура Делизаду, обојица из Гламоча, да разговарају са Томовићем и позову га међу Босанце да им објасни о чему се у ствари ради. Тај разговор Тадић је препричао на следећи начин: „Ми смо га питали: Ко сада влада у

¹² АБиХ, ЗВС₂, пов. бр. 371/21 (Изјава Стева Панића дата на саслушању код Котарског уреда у Рогатици 4. априла 1921. године).

¹³ Исто.

¹⁴ АБиХ, ЗВС₂, пов. бр. 371/21 (Изјава Стева Панића).

¹⁵ Исто, (Изјава Крста Томића дата на саслушању у Среском начелству у Чајничу 26. марта 1921. године).

Босни а он нам је одговорио, да влада Србија. Ми смо рекли: Па што нас не пуштају из ропства нашим кућама, јер смо ми дочекали, оно што смо жељели, а ако ко мисли, да нас у што друго искористи проти Србији, ми волимо сви као робови помрети, него проти Србије ићи. Он се онда наљути и скочи па нам рече: Какве Србије! Ко ће против Србије, зар да ми идемо проти нашој браћи итд. Ми вели хоћемо да вас у здрав[љ] у поправимо, па ћемо сви заједно кући.¹⁶ Дакле, то је био начин и агитација помоћу које су први Херцеговци и Босанци доведени у Гаету из италијанских заробљеничких логора. Истини за вољу, било је и оних који ни под тим условима нису хтјели да пођу у Гаету, па их је Томовић, према свједочењу Шерифа Хајдаровића и Стева Панића из Рогатице, уз помоћ половине једне чете италијанске војске, са бајонетима отпратио у Гаету.¹⁷ Судећи према изјавама појединих повратника, неки од њих нису ни знали куда их и зашто воде. Тако, на примјер, Јаћим Радовић, из Малих Банића, срез Чајниче, у својој изјави каже: „Неки Вељко (не знам му презимена), који се међу нама налазио, рекао нам је једном приликом *Ко год хоће кући, може слободно ићи, али нека се најприје овди потпише*. Ми смо сви рекли да хоћемо кућама и тако смо то потписали. Сутра дан су нас одмах са војном тал[ијанском] патролом спровели у логор у Гајети.¹⁸ Из овога би се могло закључити да Радовић и његова група нису уопште ни разговарали са Томовићем у логору, већ да су се за Гаету, то јест, за одлазак кући, пријавили по наговору извјесног Вељка, а постоји велика доза вјероватноће да је тај мистериозни Вељко у ствари био црногорски конзул у Риму Велимир Вељко Рамадановић. Према неким вијестима, Херцеговцима и Босанцима је, такође, било обећано, ако се пријаве за црногорску војску да ће они пратити краља Николу који ће се, наводно, тих дана вратити на Цетиње.¹⁹ Министарство иностраних дјела Краљевине СХС, знало је за мисију Лазара Томовића и других црногорских агитатора међу заробљеним Босанцима и Херцеговцима, али није извјесно да су предузимали неке конкретне мјере да то спријече.

Шта се са тим логорашима даље дешавало види се, поред осталих, и из изјаве поменутог Јаћима Радовића, из Чајнича, који о стању Херцеговаца и Босанаца, послвије доласка у Гаету, између осталог, каже: „У логору смо одмах осетили да је нека варка са нама па смо се поче-

¹⁶ Исто (Изјава Арса Тадића).

¹⁷ Исто (Изјаве Стева Панића и Шерифа Хајдаровића дате на саслушању код Котарског уреда у Рогатици 4. априла 1921. године).

¹⁸ Исто (Изјава Јаћима Радовића дата на саслушању у Среском начелству у Чајничу 29. марта 1921. године).

¹⁹ Š. Rastoder, *Crna Gora u Egzilu 1918-1925*, 113.

ли бунити. На то је дошао међу нас неки Црног[орски] капетан Лазар Томовић, па нас је почео утишавати, да се не бунимо, јер вели, да ћемо се овде само неко време задржати и опоравити, па да ће нас одмах кући отпремити. Ми смо чекали кад ће нас послати кући, па кад виђесмо да је заиста нека варка и обмана а нарочито се почело шапатом између нас говорити, да је ово проти Србије, онда смо јавно тражили да нас кући пошаљу, јер ми нећемо да се боримо против Србије.²⁰ Овај дио исказа само потврђује ранију констатацију да су Радовић и његова група Томовића први пут у ствари видјели у логору у Гаети, јер о њему говори управо на тај начин.

Умјесто да буду опорављени и пуштени кућама, како им је било обећано, Херцеговци и Босанци су у Гаети били приморани да положи заклетву на вјерност црногорском краљу Николи. Пошто су ови одбијали да то учине, црногорски официри су их убјеђивали да је то само привремена мјера, која се проводи због опасности од сукоба око Трста, Дубровника и Сплита, те да они за случај да дође до неке борбе морају бити заклетви на вјерност црногорском краљу.²¹ Али, ови им очигледно нису вјеровали, па су и даље одбијали да положи заклетву. О томе Арсо Тадић каже: „Ми смо у то сумњали, тим пре што смо били већ начули да ће нас водити проти Србије и нисмо хтели положити заклетве. Они су онда виђеније од нас узимали и затварали у подруме, па онда нали воду да се не може ни сести ни лећи. Патили су нас разним мукама, а неке су и побили, који су пробали да побегну. Та мука нас је присилила, да смо морали положити заклетву, па су нам онда дали оружје и све остало што војнику треба, и почели су нас онда вежбати. Плаћа нам је била 63 лире месечно на момка.“²² И поред тортуре, неки нису пристајали да положи заклетву, па је тако, на примјер, група Ђура Зорића, који је лично био свлачен до гола, па онда у води у тамници држан, пристала на крају да положи заклетву само на два мјесеца. Према његовом сјећању, заклетву су положили 15. децембра 1919. године.²³ Послије два мјесеца, они су тражили да буду ослобођени заклетве, али сви они који би се усудили да затраже тако нешто били су изнова тучени и малтретирани. Одмах послије полагања заклетве, Херцеговцима и Босанцима у Гаети је било јасно да се нешто крупно дешава, чим су их приморавали на полагање заклетве краљу Николи, а није им пуно требало ни да схвате шта је у позадини оваквог поступка. О томе Јаћим Радовић каже: „Тим смо чином опазили сви да се нешто крупно спре-

²⁰ АБиХ, ЗВС₂, пов. бр. 371/21 (Изјава Јаћима Радовића).

²¹ Исто (Изјава Арса Тадића).

²² Исто.

²³ АБиХ, ЗВС₂, пов. бр. 254/21 (Изјава Ђура Зорића).

ма, па кад би који ухватио прилику бјежао би, ну кога су таквог ухватили, већином су стрелјали и на дугу робију водили. Сваког нас, којег би ма колико незадовољним приметили, казнили би га разним казнама, као робијом, шибанем и глађу.²⁴

Од Херцеговаца и Босанаца који су се, на овај начин, нашли у Италији, формиран је тако у Гаети такозвани Херцеговачки батаљон (званично се звао III, а касније IV батаљон), под командом мајора бивше црногорске војске и ађутанта краља Николе, Влада Стевановог Зимоњића. Зимоњић је био унук славног херцеговачког војводе Богдана Зимоњића из Гацка, а од своје шеснаесте године боравио је у Црној Гори, гдје је одрастао и школовао се. Као црногорски официр, остао је у Црној Гори послје капитулације 1916. године и био заробљен од аустроугарске војске. Интерниран је у Карлштајн у Доњој Аустрији, а у интернацији је остао чак до маја 1919. године. Из Карлштајна се упутио у Рим, пошто му је црногорски конзул Рамадановић послао путне трошкове у износу од 1000 лира, а затим је, послје неколико дана проведених у Риму, од Рамадановића упућен у Гаету, гдје је именован за команданта поменутог Херцеговачког батаљона црногорске војске и као официр примао плату у износу од 1000 лира.²⁵ У извјештајима повратника из Гаете, међу црногорским официрима који су се посебно истицали у агитацији за краља Николу помињано је и име мајора Влада Зимоњића. Тако је, на примјер, један црногорски војник, повратник из Гаете, чије име није наведено у извјештају, а био је родом из Колашина, изјавио на саслушању у среском начелству у Зеници 11. априла 1921. године да су се официри: бригадир Ђуро Јововић, Благота Мартиновић, Блажо Марковић, мајор Петар Лекић и мајор Владо Зимоњић посебно истицали „потичањем на мржњу против нашем данашњем државном устројству указујући на оружану помоћ, коју да ће службена Италија пружити Црногорцима, да опет успоставе своју самосталну Краљевину.“²⁶ Овакво држање Влада Зимоњића и његов боравак у Гаети можда и не чуди, ако имамо у виду да је његов отац Стеван био у родбинским односима са црногорском владарском кућом и да је послје Првог свјетског рата важио за једног од најватренијих присталица краља Николе у Херцеговини.²⁷ Међутим, посебно тешке и

²⁴ АБиХ, ЗВС₂, пов. бр. 371/21 (Изјава Јаћима Радовића).

²⁵ АБиХ, фонд: Покрајинска управа Сарајево (даље: ПУС), през. 14182/21 (Извјештај начелника округа мостарског Министарству унутрашњих дела у Београду, Одјељењу јавне безбједности, о саслушању мајора Влада Зимоњића 25. октобра 1921. године у Мостару).

²⁶ АБиХ, ЗВС₂, пов. бр. 394/21 (Извјештај Среског начелства у Зеници Предсједничком уреду Земаљске владе у Сарајеву, од 11. априла 1921. године).

²⁷ АБиХ, ЗВС₂, през. бр. 10923/19. Поред Стевана Зимоњића срески органи власти из

специфичне оптужбе на рачун мајора Зимоњића, изнио је у својој изјави Арсо Тадић, који, између осталог, каже: „Најгори су нам били неки командири из Црног[орског] логора звани Владе Зимоњић и Данило Радовић, оба из Херцеговине. Они су имали неког Далматинца кога су нашиљали на нас и остале Херцеговце, да нас навраћа да бежимо па кад би који био тако преварен, и кад би измакао, тамо би их дочекивали Црногорци и на месту убили.“²⁸ Несумњиво је да је Арсо Тадић искрен у овим тврдњама и да је он заиста вјеровао, као сигурно и други, да их је, послуже неуспјелог бјекства, одао Зимоњић или Радовић и да они намјерно то раде, то јест, наговарају их преко тог Далматинца да бјеже и потом их одају Црногорцима, те их на тај начин свјесно жртвују. Међутим, тешко је повјеровати да би Владо Зимоњић беспотребно жртвовао своје земљаке и доводио их у позицију да буду убијени, затварани или малтретирани. Неки повратници посебно помињу по злу капетана Радовића, као човјека који их је највише злостављао,²⁹ мада није сасвим сигурно да ли се ту ради о Херцеговцу, капетану Данилу Радовићу или неком другом црногорском официру, иако је из контекста самих исказа прилично вјероватно да је у питању баш Данило Радовић. Поред мајора Зимоњића и капетана Радовића, повратници из Гаете помињали су као официре у Херцеговачком батаљону, још тројицу Херцеговаца, поручнике Ратка Рудића, Јефта Трклју и Милоша Дутину.³⁰ По свему судећи, војници у Гаети су највише зазирали од својих официра. Једна група Херцеговаца, повратника из Гаете, која је исказе дала у среском начелству у Билећи³¹ тврдила је да су их официри, и то „посебно из Херцеговине“, страшно пуно шпијунирали, па се дешавало да „кад је ко споменуо да је Србин или симпатично говорио о Србији затворили су га и у хапсу патили.“³² И они, такође, помињу држање у тамници чији је под био прекривен водом. Као оданог присталицу краља Николе, када су у питању Херцеговци, извори наводе и бившег црногорског официра, поручника Лазара Вуковића из села Мека Груда код Билеће, који ни по повратку у земљу, 1921. годи-

Херцеговине као ватрене присталице краља Николе наводили су потпоручника Марка Поповића и Василија Ушћумлића, обојица из Гацка. Овдје је посебно занимљив Василије Ушћумлић, за кога извјештаји кажу да је био „познати агент бившег краља Николе и талијанског друштва *Pro Dalmacia*“ (АБиХ, ЗВС₂, през, бр. 1412/19).

²⁸ АБиХ, ЗВС₂, пов. бр. 371/21 (Изјава Арса Тадића).

²⁹ АБиХ, ЗВС₂, пов. бр. 254/21 (Изјава Ђура Зорића).

³⁰ АБиХ, ЗВС₂, пов. бр. 371/21 (Изјава Крста Томића).

³¹ У тој групи били су: поручник Лазар Вуковић, Ђамил Бајрамовић и Косто Бабић потпоручници, те војници: Шаренац Божо, Радовановић Тодор, Вујовић Филип, Радовановић Костадин, Стијачић Тодор, Сушић Васо, Милидраговић Никола, Куљић Благоје, Човић Ђоко, Богдановић Обрен и Вучинић Косто.

³² АБиХ, ПУС, през. бр. 7289/21 (Срески начелник из Билеће Покрајинској управи у Сарајеву 13. јула 1921. године).

не, није ништа желио да каже органима власти, водећи строго рачуна да „не би што издао.“³³

За разлику од Зимоњића и још неких Херцеговаца, углавном бивших црногорских официра, већина њихових земљака из Херцеговине, али и Босне, у Гаети није била добровољно и тражила је начине да се врати својој кући, последице дугих мјесеци па и година проведених у аустроугарском ропству. Очигледно је да су, последице полагања заклетве, Херцеговци и Босанци у Гаети третирани као и остали црногорски војници, добили су униформе и оружје, добијали су и плату, али су према њима истовремено били и појачано подозриви, прије свега због њихове више пута изражене жеље да се врате кућама и надасве одбијања да положе заклетву на вјерност краљу Николи. Због тога су управо Херцеговци и Босанци у Гаети били под сталном сумњом да ће покушати бјекство, па су били злостављани, затварани, па чак и убијани. Разлози за малтретирање били су различити, а понекад и банални. Тако је, на примјер, приликом прославе крсне славе Светог Николе, коју је славило доста Херцеговаца и Босанаца у Гаети, међу њих дошао црногорски свештеник и тражио од присутних да узвикују живио краљ Никола. „На ово су неки одговорили живио краљ Петар и за то су по годину дана у тамници били затворени и злостављани.“³⁴ Или, на примјер, Тодор Стијачић из котара Билећа, добио је на неки начин писмо од куће, гдје му укућани пишу да је сада у земљи добро и да влада слобода, али је због читања тог писма добио петнаест дана затвора у Гаети.³⁵ Неколико повратника из Гаете тврдило је да су они успјели тајно да дотуре писмо до конзула Краљевине СХС у Риму, жалећи се на свој положај и тражећи да се заузме за њих. Према изјави Јаћима Радовића, конзул је успио да им узврати поруком да не бјеже из логора и лудо не гину, јер ће убрзо бити ослобођени.³⁶ Из овога би се дало закључити да су појединци из Гаете одржавали тајне контакте са конзулатом Краљевине СХС у Риму, то јест, да је конзул имао своје људе у логору у Гаети, а то су, скоро је извјесно, могли бити само поједини црногорски официри, јер је Босанцима и Херцеговцима била строго забрањена, под пријетњом тешких казни, комуникација са спољним свијетом, па чак и дописивање са својим породицама. Осим тога, они уопште нису могли изаћи изван логора. О томе свједочи и Стево Панић из Рогатице: „На капији Антика Порта Борбоника увијек је тако стража и то два војника и два

³³ Исто.

³⁴ АБиХ, ЗВС, пов. бр. 254/21 (Изјава Ђура Зорића).

³⁵ АБиХ, ПУС, през. бр. 7289/21 (Срески начелник из Билеће Покрајинској управи у Сарајево 13. јула 1921. године).

³⁶ Исто.

цивила детектива стајала, да нисмо могли изаћи. А око тврђаве, покрај мора, стражарили су Црногорци.³⁷ И поред строгих мјера објезбјеђења, појединци су ипак покушавали да побјегну из тог својеврсног заробљеништва. Повратник из Гаете Гојко Радоичић, изјавио је у Полицијској дирекцији у Сарајеву, на саслушању 24. марта 1921. године, да су тројица Херцеговаца била убијена приликом покушаја бјекства из Гаете, а да је један био рањен.³⁸ Сличну изјаву је дао и Саво Пржуљ из Трнова, који је 12. маја 1921. године, начелнику Полицијске дирекције у Сарајеву, изјавио: „...Ту у Гаети било је Црногораца те су одмах неки наши почели да бјеже. Ја сам био у болници у Гаети кроз 4 мјесеца због грознице. Црногорци су убили двојицу Херцеговаца а једног ранили, бојећи се да не побјегну...“³⁹ Да ли се у изјави ове двојице свједока ради о истом инциденту или о два одвојена случаја, неизвјесно је, јер ни један ни други не наводе имена страдалих, а осим тога Радоичић наводи тројицу убијених Херцеговаца, а Пржуљ двојицу. Свједок Крсто Томић из Чајничка навео је у својој изјави да се сјећа како су стријељани, због покушаја бјекства, Лука Шутало из Херцеговине и Видо Косић из Боке Которске.⁴⁰ Опет није извјесно да ли се ради о истом или другом инциденту, тако да из изјава свједока није могуће јасно утврдити да ли су та двојица или тројица Херцеговаца били једини случајеви стријељања због покушаја бјекства из Гаете, мада изјава Арса Тадића, да су ухваћене бјегунце црногорски официри „на мјесту убијали“, асоцира на могућност да то нису били једини случајеви стријељања. На исто упућују и изјаве још неких повратника из Гаете, као на примјер, овдје већ цитирана изјава Јаћима Радовића, који је тврдио да су ухваћене бјегунце „већином стријељали.“ И у изворима црногорске емигрантске провенијенције помиње се случај убиства „двојице црногорских војника поријеклом са подручја бивше Аустро-Угарске, који су августа 1920. године убијени приликом бјекства“, ⁴¹ а посебно је занимљиво да се за овај случај интересовала и италијанска команда у Гаети. Због тога је црногорски министар спољних послова упутио, 26. маја 1921. године, Министарству иностраних дјела Италије ноту у којој је тврдио да је то унутрашња црногорска ствар и тражио од италијанске војне и цивилне власти да по овом питању обуставе сваки поступак.⁴² Очигледно је да су се Италијани заинтересовали за судбину двојице убијених Херцеговаца

³⁷ АБиХ, ЗВС₂, пов. бр. 371/21 (Изјава Стева Панића).

³⁸ АБиХ, ЗВС₂, пов. бр. 279/21 (Изјава Гојка Радоичића).

³⁹ АБиХ, ЗВС₂, пов. бр. 254/21 (Изјава Сава Пржуља).

⁴⁰ АБиХ, ЗВС₂, пов. бр. 371/21 (Изјава Крста Томића).

⁴¹ Š. Rastoder, *Crna Gora u Egzilu 1918-1925*, 132.

⁴² Исто.

у Гаети, зато што се неко утицајан распитивао за њих, али се поставља питање да ли је убијен неко за кога се није имао ко, поготово не толико утицајан, распитивати.

Посебно су, дакле, страдали они који су имали несрећу да буду ухваћени у бјекству, од стране присталица краља Николе или италијанске полиције, и враћени у Гаету. То се односило како на Херцеговце тако и на Црногорце који су покушавали бјекство, а према овим другим су, судећи према изјавама свједока, били посебно сурови када би их ухватили у бјекству. Тако је, на примјер, једном приликом пошло за руком потпоручнику Бају Радмиловићу да побјегне из Гаете. Заједно са њим побјегли су и редови Илија Лашић, Ђорђе Рогач, Дамјан Мартиновић и Гојко Вуковић. Међутим, у Барију их је ухапсила италијанска полиција, иако су имали уредне путне исправе издате од посланства Краљевине СХС у Риму, а затим их вратила у Гаету, гдје су били подвргнути мучењу да признају ко им је помогао при бјекству из логора и ко их је наговорио да то учине. Према изјави Гојка Радоичића, посебно их је мучио извјесни Марко Кусовац, који их је ислеђивао, а за кога он тврди да им је, између осталог, чупао бркове.⁴³ Радмиловић је осуђен на четири године робије, а остали на три. И у марту 1921. године, када је Радоичић давао изјаву, Радмиловић је и даље био у затвору у Гаети.⁴⁴ Оне офицере који су им били сумњиви, Николине присталице затварале су и прије него би покушали бјекство, а на тај начин спречаван им је и контакт са војницима, како их не би наговарали на бјекство. Тако је, на примјер, капетан Милан Крљевић, који је био „неутралан и објективан“, према тврдњама повратника из Гаете, био затворен девет мјесеци у Гаети. Сличну судбину доживио је и студент Душан Бољевић, који је војнике упућивао у политичке прилике и стање у новоствореној Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, па је због тога био осуђен на четири мјесеца затвора.⁴⁵ Међутим, и послје изласка из затвора, Бољевић је наставио своју активност и помагао оним војницима који су жељели да побјегну из Гаете. Због тога га је црногорски војни суд у Гаети осудио на шест година робије.⁴⁶ Пет мјесеци одлежао је у затвору и Гојко Радоичић. Капетан

⁴³ АБиХ, ЗВС₂, пов. бр. 279/21 (Изјава Гојка Радоичића).

⁴⁴ Исто.

⁴⁵ Исто.

⁴⁶ Исто. За разлику од свједока Радоичића, Шербо Растодер, позивајући се на изворе црногорске емигрантске провенијенције, тврди да је поручник Бајо Радмиловић био осуђен на 4 године робије због подстрекивања на побуну црногорских војника у Гаети, послје смрти краља Николе (Š. Rastoder, n.d. 129). Међутим, имајући у виду чињеницу да поручника Радмиловића уопште нема на списку црногорских официра и подофицира, оптужених за побуну у Гаети и друга дјела „против монарха и државе“ (АБиХ, ПУС, през. 14182/21), чини се да је овдје ипак у праву Радоичић, те да је

Јеврем Кршикапа из Ускока, био је, због жеље да се врати кући, интерниран на једно мало острво у близини Напуља, гдје је провео осам мјесеци у затвору, а затим је враћен у Гаету, гдје је такође сваки мјесец морао по петнаест дана провести у затвору. Иначе, Кршикапа је један од првих црногорских официра који су из Француске упућени у Гаету, пошто је 1917. године успио да побјегне из аустроугарског логора Бондогасе у Мађарској и, преко Румуније и Русије, домогне се Француске.⁴⁷ Ипак му је на крају, послје смрти краља Николе, успјело да побјегне из Гаете и да се, заједно са Крстом Томићем, Божом Обрадовићем, Јаћимом Радовићем, Арсом Тадићем и Лазом Старовлахом, сви из Чајничка, те Стевом Панићем и Шерифом Хајдаровићем, из Рогатице, врати кући.⁴⁸ Мило Лабан Радуновић из Васојевића, покушао је бјекство из Гаете 2. фебруара 1920. године, али су га ухватиле италијанске власти и држале три мјесеца у вароши Касино. Послије тога враћен је поново у Гаету, гдје је према његовим ријечима „био у затвору окован у гвожђе и осуђен на 3 год. тамнице“,⁴⁹ све до 14. марта 1921. године, када је пуштен из тамнице и убрзо послје тога успио да побјегне из Гаете.

Такве непоуздане елементе, приврженици краља Николе нису слали у акције у Албанију и Црну Гору, јер је постојала могућност да у тим околностима лакше побјегну. То се види и из изјаве Радоичића, који о томе каже: „Нијесам никада ни ја ни моји другови који смо били силом држани у Гаети учествовали [у] нападајима у Албанији.“⁵⁰ Према његовим тврдњама, од свих његових истомишљеника, то јест, црногорских војника који су хтјели да се из Гаете врате што прије кући, само су тројица: Вуко Пајовић, Коста Богетић и Љубо Вучераковић, једном приликом прешли у Албанију и то искључиво са жељом да искористе повољну прилику и побјегну кући. Међутим, у покушају да побјегне кући, Вучераковића је тешко ранио његов рођени стриц, Марко Вучераковић, иначе загријани присталица краља Николе. Љубо Вучераковић је рањен враћен у Гаету гдје се опоравио од задобијених рана.⁵¹ Шта се дешавало са другом двојницом бјегунаца, из записника се не може закључити.

Радмиловић у ствари био раније осуђен на 4 године робије због покушаја бјекства из Гаете, а не због побуне. Према томе, Радмиловић је већ био у затвору када је побуна избила и није ни могао учествовати у њој и вјероватно због тога га нема на списку оптужених. Растодер исто тврди и за Душана Бољевића, а видјели смо да Радоичић о томе говори знатно другачије.

⁴⁷ АБиХ, ЗВС₂, пов. бр. 371/21 (Изјава Јеврема Кршикапе дата 9. априла 1921. године у Котарској испостави у Горажду).

⁴⁸ Исто.

⁴⁹ АБиХ, ЗВС₂, пов. бр. 304/21 (Изјава Мила Лабана Радуновића дата код Котарског уреда у Дервенти 25. марта 1921. године).

⁵⁰ АБиХ, ЗВС₂, пов. бр. 279/21 (Изјава Гојка Радоичића).

⁵¹ Исто.

Колики је био укупан број Херцеговаца у Гаети и другим црногорским логорима у периоду од 1919. до марта 1921. године, тешко је утврдити, као и то колико је њих успјело да побјегне из тог својеврсног заробљеништва. Према неким изворима, средином 1920. године, III батаљон (херцеговачки) црногорске војске у Гаети бројао је 270 људи.⁵² Нешто касније, када је формиран још један батаљон, Херцеговци и Босанци су формацијски били распоређени у IV батаљон, опет под командом мајора Зимоњића. Батаљонски барјактар био је Мирко Тепавчевић, а ађутант поручник Крсто Никаљевић. Командири чета били су: капетан Данило Радовић, потпоручник Михаило Бољановић и Јоко Поповић, батаљонском артиљеријом је командовао капетан Филип Живановић, а митраљеском четом капетан Новица Абрамовић.⁵³ Према изјавама неких повратника, до смрти краља Николе, из Гаете је успјело да побјегне укупно око 150 војника,⁵⁴ рачунајући и Црногорце, а из ранијих изјава јасно је да велики број њих није успио и да је ухваћен у бјекству и враћен у Гаету или убијен. Повратници такође тврде да „сви они који су дошли у Гаету из аустријског или њемачког ропства били су тамо приморани да стоје, дочим ови други бунтовници, ти су наравно својевољно били тамо.“⁵⁵

Стање у црногорској војсци у Гаети нагло се погоршало последице смрти краља Николе, а услед династичких борби које су последице тога настале. То је омогућило великом броју људи који су тамо присилно држани да напусте логор у Гаети. Одмах последице Николине смрти, свим Босанцима и Херцеговцима је речено да могу ићи гдје желе, пошто су им одузети шињели и наплаћено сваком по 40 динара. Након тога, они су се у групама пријављивали конзулу Краљевине СХС у Риму, који им је исплаћивао по 30 динара путних трошкова и обезбјеђивао бесплатне вагоне, којима су се враћали у земљу. Једна таква повећа група, од 22 лица, прошла је, на путу из Гаете, кроз Сарајево 18. марта 1921. године и у њој су били све Херцеговци.⁵⁶ Последице повратка из Гаете, на саслушању 24. марта 1921. године, Гојко Радоичић је изјавио да је иза њега

⁵² Šerbo Rastoder, *Crna Gora u Egzilu 1918-1925*, 115.

⁵³ Исто, 119.

⁵⁴ АБиХ, ЗВС₂, пов. бр. 279/21 (Изјава Гојка Радоичића).

⁵⁵ Исто.

⁵⁶ У тој групи су били: Ђорђе Ђого, Ђоко Брборић, Милан Перишић, Саво Семиз, Раде Праменко, сви из среза Љубиње; Максим Шакота, Рајко Ждралић, Саво Ђурица, Трипо Шиник, Бошко Бркачин, Лазо Шкварица, сви из среза Столац; Салко Делић, Панто Вуковић, Јово Чарић, Данило Пудар, Анто Леско, Иван Черек, Милосав Ђуковић, Никола Мученица и Спасо Кризман, сви из среза Мостар, те Ристо Влачић из Житомирлића и Ђамил Бајрамовић из Билеће. АБиХ, ЗВС₂, пов. бр. 254/21 (Земаљска влада за БиХ Окружном начелству Мостар 25. марта 1921. године).

у Гаети остало око 1500 Црногораца, од тога око 500 официра и око 40 Херцеговаца.⁵⁷ Крсто Томић, који је своју изјаву дао 26. марта 1921. године, тврдио је да Босанаца и Херцеговаца у Гаети, последице његовог одласка, није остало више од 4-5 „и то су се четири оженили тамо, само неки Мијо Перван, католик из Херцеговине, није смио с нама ићи јер је тамо био као шпијун“,⁵⁸ то јест шпијунирао је своје другове црногорским официрима.

Већ с прољећа 1921. године било је јасно да црногорску војску у Гаети, као и читав црногорски сепаратистички покрет у Италији, почиње полагањем да захвата расуло. Јасан предзнак тог расула било је и то што је, 1. априла 1921. године, црногорски Министарски савјет ставио под истрагу и оптужио за више кривичних дјела против монарха и државе 191 официра и подофицира црногорске војске у Италији.⁵⁹ На подужем списку њихових преступа, између осталог, наведено је и следеће: „Не признавање Њ. В. Краља Господара Михајла I, не признавање владе и законите команде, самовољно напуштање јединица, спречавање Њ. В. Краља Данила II, као владооца, да врши своја уставна права; стварање буне, смутње и растројства у црн[огорској] војсци,... обдржавање веза са непријатељским преставништвом у Риму (мисли се на посланика Краљевине СХС у Риму, примједба Д. М.) и тајна преписка са Биоградом прије и за вријеме изазваног бунта у црногорској војсци...“⁶⁰ Међу оптуженима су се налазили и мајор Владо Зимоњић, капетан Данило Радовић, као и већ помињани капетан Јеврем Кршикапа из Ускока, који је у међувремену успио да побјегне из Гаете и помогне се Краљевине СХС.⁶¹

⁵⁷ АБиХ, ЗВС₂, пов. бр. 279/21 (Изјава Гојка Радоичића).

⁵⁸ АБиХ, ЗВС₂, пов. бр. 371/21 (Изјава Крста Томића).

⁵⁹ На списку оптужених су се, између осталих, налазили следећи официри: **Командири:** Благота Мартиновић, Михаило Булатовић, Марко Турчиновић, Марко Поповић, Милан Николић, Лука Јовановић, Митар Лаковић, Јован Вујовић, Тодор Борозан, Јован Николић, Јован Радошевић, Андрија Јовичевић, Ђуро Ивовић, Богдан Вукотић, Стеван Павловић, Владо Зимоњић и Данило Радовић. **Резервни командири:** Милош Вукмановић, Михо Капичић, Милисав Николић, Димитрије Николић, Стево Кнежевић, Милутин Радоњић, Марко Тетар, Косто Лучић, Иван Јовичевић и прото Илија Капичић. **Капетани:** Бефир Булатовић, Ђорђе Мартиновић и Јеврем Кршикапа. **Резервни капетани:** Василије Поповић, Саво Поповић, Петар Капичић, Стеван Шћепановић и Богдан Лабан, као и већи број поручника и потпоручника. АБиХ, ПУС, през. 14182/21 (Рјешење бр. 296/М.Б, од 1. априла 1921. године, Министарског савјета Црне Горе у егзилу о покретању кривичне истраге против именованих официра).

⁶⁰ АБиХ, ПУС, през. 14182/21 (Рјешење бр. 296/М.Б, од 1. априла 1921. године, Министарског савјета Црне Горе у егзилу о покретању кривичне истраге против именованих црногорских официра у Италији).

⁶¹ Заједно са Кршикапом дошао је и малољетни брат његове супруге Душан Вукотић,

За то вријеме, потпуно расуло захватило је црногорску војску у Гаети. Подијељени око борбе за Николино наслеђе, а уз то зависни од италијанске помоћи, која је из дана у дан бивала све мања, црногорски сепаратисти у Италији били су осуђени на пропаст. Немири који су избили у Гаети и сукоби између присталица Јована Пламенца и принца Данила, омогућили су великом броју Црногораца, који су то жељели, да побјегну из Гаете и помогну се посланства Краљевине СХС у Риму. О томе Гојко Радоичић каже: „На тај начин избиле су у Гајети међу војницима и официрима двије странке и то једна за Пламенца, а једна за Данила. Усљед тога нестало је дисциплине и нико није признавао команду, па је усљед тога цијела посада у Гајети била постављена под строгим надзором талијанске војске. Том приликом успјело је већини да побјегне и да се врати својој кући, као што је и мени успјело.“⁶² Сличну изјаву, невезано за Радоичића, дао је и капетан Јеврем Кршикапа из Ускока: „Након Краљеве смрти, јест за прво кнез Данило као краљ наступио владу, ну он је наскоро абдицирао па је онда Јован Пламенац, као предсједник владе, хтијо сву силу у своје руке сабрати и краљевску власт на се преузети, услед чега је на легији настала побуна и одмах иста на 2 табора била раздијељена. Последица ове пубуне била је да су се и талиј[ански] карабинери у ову ствар умијешали и многе од црног[орских] официра и момчади који нису уз Пламенца пристајали, похапсили и на Сицилију и Салерну стражарно спровели. Баш у то вријеме нама је некима пошло за руком побјећи, те смо се на тај начин избавили ропства, а подједно и Црног[орске] легије.“⁶³ Благ однос власти Краљевине СХС према повратницима из Гаете, допринио је да све већи број људи бјежи из Италије и враћа се у земљу. Узбрзо је и сама италијанска власт почела да растура црногорску војску у Италији, а у егзилу су остајали само они који се због кривичних преступа нису смјели враћати у земљу. Неки су тамо извршили и самоубиство, попут мајора Јована Николића, за кога су власти Краљевине СХС знале да је у току 1920. године са групом црногорских одметника извршио низ разбојничких упада у Херцеговину. Између осталог, власти су знале да је он руководио групом од петнаестак, већином црногорских одметника, која је 28. марта 1920. године, на путу Мостар – Невесиње, извршила напад на аутомобил ђенерала Божидара Терзића.⁶⁴ Ђенерала и пра-

родом са Чева, који је 1918. године, заједно са оцем Илијом и сестрама Миленом и Олгом, дошао у Гаету.

⁶² АБиХ, ЗВС₂, пов. бр. 279/21 (Изјава Гојка Радоичића).

⁶³ АБиХ, ЗВС₂, пов. бр. 371/21 (Изјава Јеврема Кршикапе).

⁶⁴ Архив Југославије, фонд: Министарство унутрашњих дела Краљевине СХС (14), фасц. 179, ј.о. 661 (Министарство војске и морнарице Министарству унутрашњих дела 1. марта 1921. године).

тњу су темељито опљачкали, свукли их до гола, понижавали, а понеке из пратње и тукли.⁶⁵ Осим Николића, власти су знале имена и осталих Црногораца из Гаете који су учествовали у овим акцијама. Златни сат ђенерала Терзића, касније је пронађен код ликвидираног одметника Душана Мандића.⁶⁶ Овакви су несумњиво били свјесни да им повратка у Краљевину СХС више нема, јер их је тамо, без икакве дилеме, чекало суђење.

Октобра 1921. године у Херцеговину се вратио и мајор Владо Зимоњић, командант Херцеговачког батаљона црногорске легије у Гаети. Иако оглашен као присталица краља Николе, Зимоњић се ипак на крају вратио у Мостар гдје му је живјела породица. Он је Гаету напустио 23. августа 1921. године и упутио се за Рим, а одатле у Ђенову. Ту се разболио па је тек 10. септембра кренуо из Ђенове и два дана касније стигао у Трст. Одатле је кренуо тек 22. октобра за Мостар, вјероватно бродом, јер је први пут саслушан тек у Метковићу 24. октобра 1921. године.⁶⁷ На саслушању је дао низ занимљивих запажања о црногорском покрету у Италији, а између осталог, изјавио је како је по кафанама слушао италијанске фашисте који говоре „да ће они жртвовати своје животе за ослобођење Црне Горе.“⁶⁸ Већ сутрадан, 25. октобра, читаво послеподне провео је у разговору са Љубомиром Вуловићем, окружним начелником Мостарског округа. Није извјесно чиме је Зимоњић успио „шармирати“ Вуловића, али је сасвим јасно да се послје тог подужега саслушања, Вуловић код највиших државних органа свом снагом заузео за Зимоњића. С обзиром на то да је остао без средстава за живот, јер му је земља у Гацку била одузета аграрном реформом, Зимоњић је тражио да као официр буде активан у војсци Краљевине СХС. У томе га је несебично подржао и Љубомир Вуловић, пославши једно, најблаже речено, дирљиво писмо Министарству унутрашњих послова и Министарству војске и морнарице. Наводећи за Зимоњића да је „сав трагиком његове судбине“ у томе што је он као црногорски официр, „веран своме Краљу сматрао да је дужан“ одазвати се позиву црногорског конзула у Риму и умјесто у отаџбину отићи у црногорски логор у Италији. Вуловић даље каже: „Али како је то само стицај прилика био такав и како из свих исказа свих његових бивших војника Херцеговаца из тог *херцеговачког батаљона* (који су огромном већином преварени

⁶⁵ *Српска ријеч*, бр. 168, од 25. 10. 1920. (Искази свједока са суђења одметницима Рачићу и Шилеговићу)

⁶⁶ АБиХ, ПУС, през. 7637/21.

⁶⁷ АБиХ, ПУС, през. бр. 14182/21 (Изјава Влада Зимоњића дата на саслушању код Комесаријата железничке и паробродарске полиције у Метковићу 24. октобра 1921. године).

⁶⁸ Исто.

од агената краља Николе по Италији, били наврбовани за ту легију), а који су се сада вратили кућама својим, несумњиво произилази, да мајор Зимоњић није ружно поступао са својим војницима нити их оштрио на борбу против њихове заједничке Отаџбине, Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (јер међу његовим друговима, официрима тог *херцеговачког батаљона*, има неколико њих који се не смеју вратити у Херцеговину, од самих својих војника које су они кињили и мучили,⁶⁹ кад су ови бегали из *легије*, а мајор Зимоњић ми се нуди да сме свим својим војницима из Гаете право у очи погледати), ја налазим, да мајор Зимоњић може са пуним правом апеловати на своју Мајку – Отаџбину, да га она као свога сина прими, јер сам уверен да ће је он верно, као добар син, и послужити, пошто се сва његова кривица даде свести на висину *брда на коме је стајао*, према оном Његошевом: *Ко на брду ак и мало стоји, више види нег онај под брдом.*⁷⁰ Вуловић очигледно није био сигуран да ли је са овим аргументима био довољно убједљив у залагању за Зимоњића, па се позвао и на заслуге његовог дједа војводе Богдана Зимоњића, али и на његовог стрица, митрополита Петра Зимоњића: „Зато ја и ценим, да он, као унук бесмртнога херцеговачког усташког војводе, попа Богдана Зимоњића, који је читавим нашим генерацијама млађег покољења, био слика која очи засењава, па као синовац херцеговачког и дабро-босанског митрополита Петра, који сутра-прекосутра, вољом Божијом може сести на престо Светога Саве, има сва права очекивати да ће га Отаџбина, већ само за заслуге његова деда, примити као правога сина и дати му прилике да је послужи на оном пољу, на коме он то, према својим силама, својим способностима и својем ранијем позиву, најбоље може.“⁷¹ Ово писмо пуно више говори о личности окружног начелника Љубомира Вуловића него о самом Владу Зимоњићу. Иначе, Вуловић је, заједно са командантом II жандармеријског батаљона, потпуковником Стојаном Трнокуповићем, те командиром летећег жандармеријског одреда, поручником Вукашином Лубурићем, био најзаслужнији што се црногорски одметнички покрет, осим учесталих пљачкашких похода, није јаче осјетио у Херцеговини, у периоду 1918-1921. године.⁷²

⁶⁹ Подвучено и у оригиналу.

⁷⁰ АБиХ, ПУС, през. бр. 14182/21 (Писмо Љубомира Вуловића, начелника Округа мостарског Министарству унутрашњих дела у Београду, 29. новембра 1921. године из Мостара).

⁷¹ Исто.

⁷² О одјецима и посљедицама црногорског одметничког покрета 1918 – 1921. године у Херцеговини, опширније погледати: Драга Мاستиловић, *Херцеговина у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца 1918-1929*, Београд 2009.

Драга МАСТИЛОВИЋ

*HERZEGOVINIAN BATTALION OF THE MONTENEGRIN ARMY
IN ITALY ACCORDING TO THE TESTIMONIES OF
THE RETURNEES FROM GAETA*

Summary

In the extensive researches on Montenegrin Outlaw Movement after the First World War, and on Montenegrin army in Italy, the scholar analysis of the participation of Herzegovinians and Bosnians in the army is, accidentally or deliberately, left out. To be more precise, there is no data on so called Herzegovinian Battalion in Gaeta. Out of the statements of some members of the battalion, reported to the Bosnia and Herzegovina authorities on their return, we can see their ways of arriving to Gaeta, and their status in Montenegro Outlaw Movement. It can be concluded that (apart from some Herzegovinians who were ex Montenegrin officers) they were brought to Gaeta by deception and promises about returning home soon. Since they were forced to pledge the loyalty to Montenegrin King Nicholas, they were treated equally as the Montenegrin soldiers. However, their attempts to escape were severely punished, and in some cases the escape implied the execution by firing squad. Their wish to escape the Montenegrin camp in Gaeta might be realized after the death of King Nicholas, when the Montenegrin officers released them and approved their return to the native country.